

PAPER DETAILS

TITLE: OSMANLI DEVLETİ TESKİLÂTINDAN TIMARLAR

AUTHORS: Coskun ÜÇÖK

PAGES: 0-0

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/635468>

OSMANLI DEVLETİ TEŞKİLÂTINDAN TIMARLAR

Doç. Dr. Coşkun UÇOK

GİRİŞ

Alman tarihçilerinin en büyüğü olduğunda artık bütün ilim âleminin ittifak ettiği Leopold von Ranke «16 ıncı ve 17 nci asırlarda Osmanlılar ve İspanya» adlı eserinde Osmanlı devletinin asırlarca Avrupayı titreten kudret ve kuvvetinin esaslarını ve amillerini araştırırken, bu devletin üç büyük, kuvvetli temele dayandığını söyler: 1) Tımar sistemi, 2) Yeniçerilik müessesesi, 3) Devlet reisinin şahsiyeti ve durumu [1]. İşte bu üç temelin zamanla ve muhtelif sebepler tesiriyle bozulması neticesindedir ki bu büyük imparatorluk yavaş yavaş çökmüş ve nihayet 1914 - 1918 dünya savaşında son nefesini vererek yerini yeni ve sağlam başka temellere dayanan bir devlete bırakmıştır. Ranke'nin derin bir görüşle tespit ettiği Osmanlı Devletinin bu üç temelinin, bilhassa birinci olarak saydığı «Tımar sistemi»nin ehemmiyetini Türk müverrih ve devlet adamlarının daha asırlarca evvel görmüş oldukları uzun zamandan beri bilinen tarihi bir hakikattir. Meselâ daha 16 ncı asırda, Osmanlı devletinin en sarvetli devri olan Kanuni Sultan Süleyman devrinde «Asafname» adlı bir eser yazmış olan sadrâzam Lûtfi Paşa bu kitabının birçok yerlerinde «Tımar» teşkilâtının ehemmiyetine dikkati çekmekten kendini alamamış ve kendinden sonra geleceklere bu teşkilâtın bozulmadan muhafazası için tavsiyelerde bulunmuştur [2]. 17nci asrın başlarında (1607) yazmış olduğu «Kavanin-i al-i Osman ve hulâ-

[1] Bak: Leopold v. Ranke: Die Osmanen und die spanische Monarchie im 16 und 17. Jahrhundert. Leipzig. 1877 S. 5 ve öf,

[2] Bak: Das Asafname des Lutfi Paşa nach den Handschriften zu Wien, Dresden und Konstantinopel zum ersten Male herausgegeben und ins Deutsche übertragen von Dr. R. Tschudi. (Türk. Biblio., XIII. Bd.) Berlin 1910. S. 21, 24, 40, 33 Eser İstanbul'da da Diyarbakırlı Şükrü Bey tarafından ve Ali Emiri'nin bir girişii ile 1326 yılında neşredilmiştir.

se-i mezamin-i defter-i divan» adlı kitabı ile tanınmış olan Ayn-i Ali ise bu eserini tamamiyle «Tımar» sisteminin teşkilâtını anlatmaya hasretmiş ve daha o zaman başlamış olan bozulma sebeplerini acı acı tenkit ederek bu sebeplerin ortadan kaldırılması çarelerini göstermiştir [1]. Osmanlıların «Montesquieu» sü [2] Koçi Bey, Ayn-i Ali'den 23 yıl sonra (1630 da), III. Ahmet den IV. Murad'a kadar meydana gelmiş olan bozuklukların sebeplerini bize açıkça gösteren bir eser yazmış ve bunun 21 bölümünden 6 sını «Tımar» teşkilâtında hüküm sürmekte olan uygunsuzluklara ve bunlara nasıl son verilebileceğine ayrıarak bu teşkilâtın devlet bünyesindeki kuvvetli rolünü güzelce ortaya koymuştur [3]. 1637 de sadaret makamına yükselen ve idari sahada gösterdiği başarı ve tasarrufa riayetkâr politikası ile tanınmış olan Kemankuş Kara Mustafa Paşa da [4] yazdırıp I. İbrahim'e sunduğu lâyihasında «Tımar» teşkilâtına ve islâhına hususi yer vermiştir [5]. Nihayet, 18 nci asrın başlarında ölen (1717) Osmanlı vezirlerinden Defterdar Sarı Mehmet Paşa [6] «Nesayih ül-vüzera ve'l-ümera» adlı eserinin sonuncu babı olan 9 cu babına «Der beyan-i keyfiyet-i ahval-i zeamet ve tımar» adını vermiş ve onda «Tımar» teşkilâtının esaslarını ve bozukluklarının sebeplerini anlatmakla iktifa etmiyerek kitabının zeylini de bu bahse tahsis etmiştir.

Bu teşkilâtın ehemmiyeti, daha önceleri Osmanlıların içtimai tarihini yazmış olan yabancı müverrihlerin de gözlerinden kaçmamıştır [7]. Geçmiş yüzyıllarda memleketimize gelen birçok garpli seyyahlar da seyahatnamelerinde Osmanlı «Tımar» teşkilâtından hayranlıkla bahsetmişlerdir [8].

[1] Bak: Ayn-i Ali: Kavanin-i al-i Osman der hulasa-i mazamin-i defter-i divan. İstanbul 1280 (Ahmet Vefik Paşa tarafından neşredilmiştir.)

[2] Bak: Franz Babinger: Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke Leipzig. 1927. S. 184.

[3] Bb: Koçi Bey: Risale Londra 1277, İstanbul 1277, ve 1303.

[4] Bk: Fransız Babinger: Encyclopedie de l'Islam Tome II. S. 799

[5] Bk: Kemankuş Kara Mustafa Paşa Lâyihası; Tarih Vesikaları dergisi. C. II. Sayı 6. S. 443—480. (F. R. Unat tarafından neşredilmiştir.)

[6] Bk: Mehmet Süreyya: Sicilli Osmanlı İst. 1308—1315. Cilt 4. S. 212 ve öf,

[7] Bk meselâ: Guer: Moeurs et usages des Turcs, leur religion, leur gouvernement civil, militaire et politique avec un abrégé de l'histoire Ottomane Paris 1746. Tome II. P. 193 öf, 264, 287, 413 öf. — D'Ohsson: Tableau générale de l'Empire Ottoman. Paris 1825. 8e Tome VII. 275, 374.

[8] Bk meselâ: Bertrand de la Broquière: Le voyage d'outremer. Paris 1892. P. 136; Thevenot: Relation d'un voyage au Levant. Paris 1663. P. 131—135; Piaton de Tournafort: Relation d'un voyage du Levant. Lyon 1747. T. II. P. 318

Son zamanlarda, atalarından kalma sebepsiz Türk düşmanlığından kurtulmuş olan avrupalı milletlerin, yazdıkları makale ve kitaplarda Osmanlı «Tımar» teşkilâtının o zamanki Avrupa'da mevcut hukuki, idari askeri ve mali müesseselerin yanında arzettiği ileriliği tebarüz ettikleri memnuniyetle görülmektedir [1]. Bunlar, «Tımar» teşkilâtının, Osmanlılar tarafından zaptedilen Balkan memleketlerine de teşmilinin, buralarda yaşayan halka büyük iyilikler ve refah getirdiğini bilhassa söylemektedirler. Gerçek ortaçağın sonlarına doğru Balkanlarda yaşamakta olan milli - kelimeyi bugünkü manâsiyle anlamamalı - devletler o zamanın diğer Avrupa devletleri gibi merkezîyetçi monarşik kuvvetle separatist derebeylerin daimi ve yıpratıcı savaşlarına sahne teşkil etmekteydi. Garbi Avrupa devletlerinin hemen hepsinde - hususi bir bünyeye malik olan Almanya istisna edilirse - zamanla kiralın merkezîyetçi kuvveti galebe çalarak sağlam devletler kurulabildiği halde, coğrafi zorlukların da böyle başarıya engel olduğu Balkanlarda kırıllar bunu temin etmeğe imkân elde edemedi Türkler tarafından devletleri büsbütün ortadan kaldırıldı.

İşte bu devletlerde önceleri bir oymağın ortak malı olan toprak sonraları, Haçlı Seferlerinin garp feodalizma prensiplerini doğuya yayması üzerine, oymak beyinin mülkü olmuş. Böylelikle bir asırlık derebeyi sınıfı teşekkül etmiş, ancak iş bununla da kalmıyarak o toprağı gene eskisi gibi işliyen köylü de garpteki eşleri gibi bu asırlıkların kulu haline gelmişti. Bu inkişafa müvazi olarak kilise de zamanla elinde çok büyük araziyi toplamış ve tıpkı asırlıklar gibi köylünün emeğiyle yaşamaya başlamıştı. İşte Türkler Balkanlarda zayıf kırılların ve köylüyü esir olarak kullanan derebeylerin idare ettikleri devletleri ortadan kaldırdılar, ve bir hamlede bütün Balkan milletleri esirlikten kurtularak şahsi hürriyete kavuştular [2]. Osmanlı Devleti derebeylik sistemini bertaraf ederek yerine bambaşka hukuki esaslara dayanan arazi idaresini ve buna bağlı olan «Tımar» teşkilâtını ikame etti.

İşte bu makalede, asırlarca Avrupalı bilginleri hayrette bırakan ve gene asırlarca Osmanlı Devletinin askeri, malî, idarî ve iktisadi kuvve-

[1] Bk meselâ: Rudolf Tschudi: Die osmanische Geschichte bis zum Ausgang des 17. Jahrhunderts. Neue Propyläen Weltgeschichte Bd. 3.; Mehmed Ali Bey Die Slaven auf dem Balkan bis zur Befreiung von der türkischen Herrschaft. Leipzig, 1941. und 7. Abschnitte. Georg Stadtmüller: Osmanische Reichsgeschichte und balkanische Volksgeschichte (Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa. Jahrg Nr. 1. S. 1—24).

[2] Bosna'nın hususi bir rejime tâbi tutulmuş olduğu Dr. Gino Truhelka'nın «Bosna'da arazi meselesinin (tarîhi esaslara) adlı makalesinden anlaşıyor. Bk. T. Huk. ve İkt. Tarih. mec. Cilt I. 1931. S. 43—70.

tine temel olan bu «Tımar» teşkilâtının menşei, ve onun hukuki, askeri mali maniyetini, Osmanlı tarihindeki genişmesini ve dozulmasını tetkik edeceğiz.

Bu hususta şimdiye kadar muhtelif dillerde eser ve makaleler çıktığı halde, dilimizde henüz bu meseleyi toplu bir surette inceleyen bir eser veya makale mevcut değildir. Yabancı dildeki eserlerin çoğu da eski tarihli olduğundan Osmanlı tarih ve hukuk tarihi ile uğraşanların son 20 - 30 yıl içinde meydana çıkardıkları birçok hakikatları ihtiva etmemektedir. Bilhassa bu müessesenin menşei hakkında son yıllarda birçok yeni materyel elde edilmiş ve Pr. İ. H. Uzunçarşılı'nın Pr. Dr. M. F. Köprülü'nün ve Pr. Omer L. Barkan'ın neşretmiş oldukları eser ve makalelerle Tımarların gerek hukuki gerek iktisadi birçok karanlık tarafları aydınlanmıştır. Arşivlerimizden çıkarılan ve yavaş yavaş neşredilmekte olan vesikalar da her gün bilmediğimiz bir noktayı bize öğretmektedirler. Balkanlı alimler de kendi arşivlerinden istifade ederek içtimai tarihimize büyük hizmetleri dokunan eserler ve makaleler neşretmişlerdir ve neşretmeğe devam ediyorlar, ögleki şimdiye kadar toplanmış olan materyel ile yukarda söylediğimiz bakımlardan Tımarları incelemenin pek de erken atılmış bir adım olmadığı kanaatindeyiz.

I. TIMAR MÜESSESİNİN ESASLARI VE MENŞEI

Osmanlı Devletinde de arazi diğer müslüman memleketlerde olduğu gibi esas itibariyle üçe ayrılırdı:

- 1) Araziyi öşriye
- 2) Araziyi haraciye
- 3) Araziyi memleket veya miriye.

1 — Onda bire bağlı olan arazi de diyebileceğimiz araziye öşriye, fetholunan memleketlerdeki müslümanların veya fetihten sonra müslüman olanların mülkiyetinde bulunan ve bu hakları hükümdar tarafından tasdik olunan araziydi. Fetholunan arazinin mülkiyetinin hükümdar fethedenlere verirse bu türlü topraklar da araziye öşriyeden sayılırdı. Araziyi öşriye sahipleri toprak mahsülünün umumiyetle 1/10 ini devlete ödemek mecburiyetindeydiler.

2 — Araziyi haraciye, müslüman olmıyan (zımî) kimseilerin tasarrufunda bulunup, mülkiyetleri hükümdar tarafından tasdik edilen ve haraç denilen bir vergiye tâbi tutulan araziye denilirdi. Bu haraç ikiye ayrılırdı:

I) Haracı muvazzafa, yılda muayyen bir miktar paraya tekabül ederdi.

II) Haracı mukaseme, müslüman olmıyanlar şerî bir vergi olan «Öşre» tâbî tutulmıyacaklarından, bu adla öşre mukabil kendilerinden arazilerinin verim kabiliyetine göre ikinci bir vergi alınır. Bu iki nevi arazinin her ikisi de sahiplerinin mülkleri olduğundan, beyi ve devri, ferag ve hibesi ve vakfı caizdi.

3 — Araziyi memleket veya miriye, mülkiyeti muayyen hususi bir şahsın değil devletin olan arazinin adıydı [1]. Bu gibi arazi ya fetih sırasında buraları bırakıp kaçan gayri müslimlerini veya zaten mülkiyeti, üzerinde çalışanların olmayıp, asılzadelere, derebeylerine ait olan araziydi. Bunlar beytülmale kalırdı. İşte bu nevi araziye hükümdar savaşta yararlık göstermiş olanlara tımar [2] olarak verirdi. Arazi, tımar sahibinin mülkü olmaz, yalnız ona, bu toprakları işliyenlerin vermeğe mecbur oldukları birtakım vergileri toplamak hakkını verirdi. Bu hakka mukabil de tımar sahibi sefer açıldığı zaman savaşa gitmek ve yanında muayyen nispette cebeli götürmekle mükellefti [3].

Esasını kısaca anlattığımız bu müessese acaba Türklerin kendilerine has bir teşkilât mıydı? Yoksa bu müesseseyi, tarihte birçok misalleri görüldüğü üzere, mağlûp edilen milletlerden mi almışlardı? Aslını dinî umdelerde mi, yoksa pratik devlet idaresin mi aramalıdır? Orta Asya bozkırlarında mı, Arabistan çöllерinin vahalarında mı, Boğaziçinde mi doğmuştur. Bu sorular birçok âlimleri uğraştırmış, ve bu hususta muhtelif fikirler ileri sürülmüştür. Bunları hülâsa olarak üç esasa icra edebiliriz:

- 1) Türk tımar müessesesi İslâm iktâ müessesesine dayanmaktadır.
- 2) Bu müessese Sasanilerden Araplara ve Araplardan da Türklerle intikal etmiştir.

- 3) Türkler bu müesseseyi Bizanslılardan almışlardır.

Birinci fikri ileriye sürenler ekseriyeti teşkil etmektedirler. İran tesirine mühim yer vermekle beraber J. v. Hammer, Belin, Tischendorf, Osmanlı Tımar müessesesini İslâm iktâ müessesesinin bir nevi olarak

[1] Bak: Osmanlı kanunnameleri (Millî Tettebüler Mecmuası. C. I. s. 1. S. 50 ve ö.

[2] Tımar kelimesini burada, has ve zeameti de içine alan geniş mânâsıyla kullanılmaktadır.

[3] Tımarların nevileri, tımar sahiplerinin ve reayanın hak ve mükellefiyetleri aşağıdaki bahislerde ayrı ayrı incelenmiştir.

kabul ederler [1]. Gerçek, İslâmiyette mevcut olan bu «İktâ» müessesesi ile Osmanlıların «Tımar» sistemi arasında esaslı benzerlikler mevcuttur. İktâ, araziye miriyenin (Emiriye de denir), yani hususi şahıslara ait olmayıp rakabası devlete ait olan arazinin senevi vergilerinin veya hası-lâtı öşriyesinin muayyen bir hizmet mukabilinde bir şahsa verilmesi demektir. İktâ bu hizmet ve mükellefiyet devam ettirgi müddetçe devam ettiğinden, mükellefiyetin son bulmasıyla ortadan kalkar ve bundan dolayı verilmiş olan arazi iktâ sahibinin hiçbir zaman mülkü sayılamaz. Ekseriya iktâ devletin, yüksekçe maaş ödemeğe mecbur olduğu kimse-lere verilir, bu suretle hem devlet o şahsın maaşını her ay veya yıl öde-mekten kurtulur, hem de şahıs kendine düşen vergileri kendisi toplıya-cağı için devlet bu suretle birçok vergi tahsildarı kullanmaktan kurtu-lurdu. İslâm devleti umumiyet itibariyle cihat temeline dayandığından bu şahısların da yüksek rütbeli askerler olması gayet tabii idi [2].

Bir de muayyen bir vergi mukabilinde bir eyaletin veya memle-ketin bütün varidatının bir şahsa verilmesinden ibaret olan ikinci nevi bir iktâ daha vardı ki, bu tarz İslâm memleketlerinde çok revaç bulmuş-tu; meselâ Mısır eyaleti Abbasi halifesi tarafından İbni Tolun'a [3] bu şekilde verilmişti.

Ancak bu anlatılan şekilde verilen iktâ'lardan, yani vergili muka-taalardan başka bir de mülkiyet üzere verilen iktâlar da vardı. Za-manla vergili iktâlar intizamını kaybetmiş ve bütün arazi mülkiyet üzere iktâ sahiplerine verilmiş ve o zaman hakiki bir İslâm feodalizması doğ-muştur [4]. Bu mülkiyetli muktaa sahiplerinin köylüyü ezmesi üzerine birçok buhranlar doğmuş ve nihayet Nizam ül-mülk yeni bir kanun ya-parak askerî hizmete mukabil ve miras yoluyla intikal etmek üzere ara-

[1] Bk: J. v. Hammer: *Des osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwal-tung*. Wien, 1815. Bd I, S. 36 öf.; Berlin: *Etude sur la propriété foncière en pays musulmans, et spécialement en Turquie*. (Journal Asiatique. Série. Tome XIII. P. 390—431); v. Tischendorf: *Das Lehenwesen in den moslemischen Staaten insbesondere im osmanischen Reiche*. Leipzig. 1872. S. 8 ve öf.

[2] İktâ hakkında daha etraflı malûmat almak için bk: M. Sobernheim'in İktâ mak-alesi, *Encyclopédie de l'Islam*, II, P. 489 öf.

[3] «Tulun» Pr. Uzunçarbılı «Tolon» yazıyor bizce doğrusu «Dolun» veya «Toulay» dur (Dolunay, Tolunay'da olduğu gibi).

[4] Feodalizma kelimesinden burada anlaşılması lâzım gelen mâna hususunda Pr. Dr. Köprülünün «Ortaçaman Türk-İslâm Feodalizmi» adlı makûlesine bakınız. *Belleten*. 19. sayıdan ayrı basım. (S. 319 ve öf.)

ziyi askerlere dağıtmıştır. Bu askerlerin çoğunu göçebe Türkler teşkil etmişlerdir [1].

Görülüyor ki İslâm hukukundaki iktâ ile Osmanlı Tımar sisteminin benzerlikleri çok olmakla beraber, muayyen gelire karşılık olarak muayyen sayıda asker getirmek mükellefiyeti İslâm Arap devletlerindeki mükataalarda mevcut değildir. Halbuki bu nokta Osmanlı Tımarlarının en başta gelen vasfını teşkil etmektedir. Bundan dolayı Osmanlı Tımar müessesesine İslâm arazi idare hukukunun ve iktâ'ın yaptığı derin tesirleri unutmamakla beraber bu müessesenin menşei başka yerlerde ve başka hukuk sistemlerinin içinde de aramak lâzım gelmektedir. Voltaire bile eşsiz sezişiyle, Türklerin tımar sistemini, yerlerine geçtikleri Arap halifelerinden almadıklarını. Tımar sistemini kendilerinin eskiden beri kullandıklarını ve Arap hâkimiyetinin başka prensiplere dayanan temeller üzerine kurulmuş olduğunu söylemiştir [2].

İran tesirine gelince: İranda da muhtelif devirlerde çok işlenmiş ve teşkilâtlı bir feodalizmanın mevcut olduğu bilinmektedir. Akamenitler zamanında (M. ö. 550 - 336) kiral tarafından mülkiyet üzere verilen ve miras yoluyla intikal eden malikâneler teşekkül etmişti, bu feodal beylerin imparatorluk satraplarının yanındaki durumu hakkında açık bilgimiz olmadığı gibi bu beylerin savaş zamanlarında beraberlerinde asker getirmekle mükellef olup olmadıklarını da bilmiyoruz. Akamenitler zamanında kurulan bu feodalizma Arsakitler zamanında (M. ö. 240 - M. s. 226) tekâmül ederek ortaçağ Avrupa feodalizmasına çok benzeyen bir duruma gelmişti. Büyük feodal beyler tebaalarını harp için toplarlardı ve bazan da kırala karşı harp etmekten çekinmezlerdi. Köylü ise senyörlerin kölesi olmuştu. Bu durum 226 yılında Erdeşir'in Arsakitleri ortadan kaldırarak Sasani devletini kurmasına kadar devam etti. Bu yeni devletin en göze çarpan vasfı kuvvetli merkezîyetçiliğiydi. Sasani-ler eski feodalizmayı askerî sistemlerinin içine sokarak onu hem tehlikeli olmaktan çıkardılar, hem de ordu da ondan istifade etmesini bildiler.

Gerçek, Sasani ordusunun en seçkin kısmını asilzadelerden olan zırhlı sipahiler teşkil etmekteydi. I. Husrev Nuşirvan (531 - 578) yaptığı malî ıslâhatla hazinesini zenginleştirdi ve ordusunun çekirdeğini teşkil eden ve o zamana kadar muayyen bir maaş almıyan küçük asilza-

[1] Fazla bilgi için bk: Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti teşkilâtına methal İstanbul. 1941. S. 7 ve 8.

[2] Voltaire: Essai sur les mœurs et l'esprit des nations. Chapitre XCI. (Oeuvres complètes, Paris 1827. Tome. 22 P. 134 ve 8.)

delere silâh ve at vererek onlara muayyen bir ücret de bağladı. Nuşirvan bununla da kalmıyarak esir ettiği birçok savaş sever milletlerin ertelerini memleketin muhtlif yerlerine yerleştirerek, onları askerî hizmetle mükellef tuttu, bunların içlerinde Hazar Türkleri de vardı - birçoklarını da sınır boylarındaki müstahkem mevkilere yerleştirdi. Esir milletlerin İranın muhtelif yerlerine yerleştirilmeleri Akamenitler zamanında da birçok kereler vaki olduğu gibi, Sasanî hükümdarından I. ve II. Şâhpur da aynı yolda yürümüşlerdi. Ancak Nuşirvanın yaptığı ile seleflerinin ki arasında şu fark vardı: Nuşirvan'ın yerleştirdiği yabancılar askerî hizmete mecbur tutulmuşlardı. İntizamsız bir kütleden disiplinsiz bir kalabalıktan başka bir şey olmıyan İran köylülerinden müteşekkil Sasanî piyadeleri düşmanların istihzasiyle karşılaştığı halde, zırhlı süvari kıtaları onlara korku ve dehşet saçıyorlardı ^[1]. Bunlar memleketin her tarafına yayılmış olan küçük asilzadelerden bileşikti ^[2].

Görülüyor ki İran'da Bizansda da olduğu gibi feodal beylerden müteşekkil zırhlı süvari kuvvetleri mevcuttur. Ancak burada bu beylerin beraberlerinde getirmek mecburiyetinde oldukları süvariler mevcut olmadığı gibi, bu beyler kendilerine verilen arazinin miras yoluyla intikal eden mülkiyetine sahiptirler. Osmanlı devletinde tımarlar ancak soyu sopu belli olup sipahizade olduklarını ispat edenlere veya muayyen askerî hizmetler görüp, yararlıkları görülenlere verildiği halde, İran'da yabancı ırklara mensup esirlere de toprak verilmiş ve bunlar askerî hizmetle mükellef tutulmuşlardır. Şu halde Osmanlı tımar sistemi ile İran Sasanî feodalesindeki benzerlikler, hemen hemen her ikisinde de zırhlı süvarilerin mevcut olmasından ileri gidemiyor demektir.

Üçüncü fikir, yani Bizans tesirini ortaya atanlar, diğerlerinden de ileriye giderek, Osmanlı tımarlarının yalnız Bizansın tesirinde kalmayıp, belki de Osmanlıların bu müesseseyi Bizanslıları taklit ederek kurduklarını, veya onu doğrudan doğruya Bizans'dan kabul ettiklerini ileriye sürerler ^[3]. İmdi, arada bir mukayese yapabilmek için Bizans'daki askerî «fief»leri burada kısaca gözden geçirmeği faydalı buluyoruz.

Bizans ordusu ekseriyet itibariyle ücretli ve yabancı askerlerden müteşekkildi. Bizanslılardan da orduya girenler yok değildi, ancak Bizansda ne mecburi hizmet ne de kur'a usulü vardı. Halk sivil ve asker

[1] Fazla bilgi için bak: Arthur Christensen: L'Iran sous les Sassanides. Copenhague 1936. P. 14 öf, 200 öf, ve 363 öf.

[2] Bk: Clément Huart: La Perse antique et la civilisation iranienne. Paris. 1925 P. 184, 204.

[3] Bk: J. Deny: Tımar maddesi. Encyclopédie de l'Islam. IV. P. 808.

olmak üzere iki kısma ayrılmıştı. Askerleri mesleklerine bağlamak için devlet bazı faydalar temin etmek mecburiyetinde kalmış, ve bu suretle bu mecburiyetten bizans «tumar» sistemi doğmuştu: Devlet bazı şahıslara toprak vermiş ve bunlar da buna mukabil orduda hizmet etmeği kabul etmişlerdi.

Bu toprakların muayyen bir kıymeti vardı, ve hizmet mukavelesini sadıkane yerine getirmiyenlerden geri alınırdı. Bunlar hususi defterlere kaydedilirler ve bu kayıtlar katıyet kesbederlerdi; bundan sonra onları devlet bile sebepsiz olarak istirdat edemezdi. Büyük arazi sahiplerinin, memurların bunları satın alması yasaktı. Bu tımarlar miras yoluyla intikal ederdi. Sasanî imparatorluğunda Nuşirvan'ın yapmış olduğu gibi Bizans imparatorları da bu tımarları yabancı ırktan olan tebalarına vermişlerdi. Bunların arasında Balkanların ve Önasyanın bütün milletleri bulunuyordu, bunlar tercihan kendi memleketlerinden uzak yerlere yerleştirilmişlerdi. Teofil'in (829 — 842) 14000 Türkü Makedonyaya yerleştirmiş olduğu malûmdur [1].

Bizans tımar müessesesi ile Osmanlı tımar müessesesinin arasında mevcut olan, tımar kıymetlerinin muayyen olması ve tımar sahibinin mükellefiyetlerini yerine getirmediği takdirde tımarının elinden alınması hususundaki derin benzerlikler meydana olmakla beraber, Pr. Köprülü «Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri» adlı eserinde [2] Türklerin bu müesseseyi Bizanstan almış olduklarına dair olan iddiaları pek haklı olarak cerh etmiş ve Osmanlı tımar teşkilâtının menşeinin Selçuklar'da ve bilhassa Anadolu Selçuklar'ında aranması lâzım geldiğine işaret etmiş ve iddiasını ispat eden birçok deliller göstermiştir. Gerçek, ilk Osmanlı müverrihlerinden olan Aşıkpaşazade yalnız ilk Osmanlı hükümdarı olan Osman'ın tımarlar için koymuş olduğu bir kaideyi kaydetmekle kalmamış, Osmanlıların Anadolu Beyliklerinde mevcut olan tımarları olduğu gibi aldıklarını ve eski tımar sahiplerini yerlerinde bıraktıklarını da kaydetmiştir [3]. Son 20 yıl içindeki araştırmalar neticesinde Selçuklar'da ve diğer Türk Önasya devletlerinde tımar usulünün cari olduğu açıkça meydana konulmuştur.

Büyük Selçukî devletinde ilk defa Nizam ül-Mülk, imparatorluk arazisini tahrir ettirerek gelirleri itibariyle büyük orta ve küçük olarak üç kısma ayırmış ve bunların öşür ve resimlerini hizmet mukabilinde

[1] Lavissee et Rambaud: Histoire générale du IV. e. siècle à nos jours. Paris 1894. I. 668 ve öf.

[2] Bk: Türk Huk. ve İkt. Tarihi mecmuası. I. S. 219—241, Ayrıbasım S. 59—81.

[3] Bk: Aşıkpaşazade: Tevarih-i al-Osman. İstanbul tabrı. S 20 ve öf, 156 ve öf.

askerlere ve ümeraya vermişti. İşte Nizam ül-Mülk'ün açmış olduğu bu yoldan diğer müslüman Türk devletleri de yürümüşler ve bu müesseseyi gittikçe tekâmül ettirmişlerdir. Böyle hizmet mukabilinde bir dirliğe (tımara) sahip olan askerlere «Sipahi» adı verilmişti. Bunlar ölünce dirlikleri oğullarına kalır, oğulları küçük ise büyüneye kadar başka bir sipahi ona vekâlet ederdi. Dirliklerin toprakları mirî arazi olduğundan, bunlar devlete ait sayılıyordu, üzerinde çalışanlar tapu resmi mukabilinde bu toprakların zilyetliğini elde ediyorlardı; bu hakları ise yalnız erkek evlâda miras yoluyla intikal ediyordu. Anadolu Selçuklarında da bu müessesenin devam ettiğini görüyoruz. Bu devletin de ordusunun en mühim kısmının tımarlı sipahiler teşkil ediyordu. Bunların mühim vilâyet merkezlerinde bulunan kumandanlarına Subaşı denilirdi, bunlar iktâları nispetinde asker beslemeğe mecburdular. Devlet erkânının da iktâ vardı ve bunlar azledilinceye kadar o iktân sahibi olarak kalırlardı. Aynı teşkilât Anadolu Selçuklarının varisleri olan Anadolu Beylikleri zamanında da devam etmiştir.

İlhanilerde ise iki türlü iktâ olduğu bilinmektedir: mülkiyet üzere verilen, veraset yoluyla intikal eden «Suyurgab» ve emirlere ve askerlere maaşlarını tahsil için bir mahallin haslâtının tahsisinden ibaret olan iktâ'ki bu ikinci nevi Selçuklardaki iktâ müessesesine çok yakındır.

Kara ve Akkoyunlular da İlhanî teşkilâtını örnek alarak bunu devam ettirmişlerdir.

Mısır'da Eyyübiler ve Memlûkler zamanında Büyük Selçuk devletinin arazi kanunu tatbik sahasına konularak orada da tımar ve tımarlı sipahi teşkilâtı vücuda getirilmişti, mirî arazi, hükümdar, ümera ve askere iktâ olarak verilmişti [1].

Şu halde Osmanlıların tımar müessesesini Bizans'tan almadıkları muhakkaktır. Çünkü daha önceleri aynı müessese gerek Selçuklar'da gerek diğer Türk devletlerinde ve bir Moğol devleti olan İlhanlarda pek az farklarla mevcuttu. Bu devletlerin de bu müesseseyi kimlerden almış oldukları henüz katıyetle tespit edilmemiş olmakla beraber son zamanlarda ilkçağ tarihine ait yapılan derin araştırmalarda Önasya'da feodalizmanın ve iktân ilk Mezopotamya medeniyetlerine kadar çıktığı görülmüştür.

Herkes tarafından bilindiği gibi şimdiye kadar ele geçen en eski

[1] Selçuklarda ve diğer Türk devletlerinde ve İlhanlarda tımar hakkında fazla bilgi için bk: Uzunçarşılı, Osmanlı Devlet teşkilâtına meşhal. I. İstanbul, 1941. S 56 öf, 62 öf, III öf, 123 öf, 160 öf, 242 öf, 252 öf, 300 öf ve 431 öf.

yazılı kanun olan Hamurabi kanunun muhtelif maddelerinde tımarlardan, tımar sahiplerinin mükellefiyetlerinden ve vazifelerini yapamadıkları takdirde görecekları cezalardan bahsedilmektedir. Bu kanuna göre askerî hizmetini ifa etmeyip yerine vekil gönderen tımar sahibi öldürülür ve malları bu vekile verilir (M. 26). Esir edilen bir tımar sahibinin tımarı başkasına verilmiş ve eski sahibi geri gelmişse eski mükellefiyetlerini tekrar kabul etmek şartıyla tımarı kendisine iade edilir (M. 27). Esir edilen tımar sahibinin oğlu hizmet etmeğe muktedir ise, bu takdirde tımarı oğluna kalır (M. 28). Oğlu henüz küçükse tımar varidatının 1/3 i çocuğu yetiştirme masrafı olarak annesine verilir (M. 28). Tımarını terk veya ihmal eden bir askerın tımarı başkasına verilmişse, üç yıl geçtikten sonra eski sahibi artık tımarını istirdat talebinde bulunamaz (M. 30) [1].

1906 - 1907 yıllarında Profesör Hugo Winckler'in yaptığı kazılar sonunda Eti imparatorluğunun payitahtlarından biri olan Hattuşaş'da bulunan ve daha eski bir kanunun muaddel bir şekli olduğu anlaşılan Eti kanununda (M. ö. takriben 1300 yıllarında yazılmıştır.) mevcut maddeler de bize Eti imparatorluğunda geniş bir tımar teşkilâtının mevcut olduğunu göstermektedir [2]. Bu kanuna göre silâh vazifesini ifa etmeyen kimsenin elinden tımarı alınır ve kendisi sürülür. Kırılın göstereceği harb esirlerine de tımar verilir ve o esir silâh adamı olur (M. 40). Tımar hizmetini yapmayan bir kimseden ise tımarı alınarak saraya verilir ve o tımar münhal olur (M. 41) [3].

Dr. Kemal Balkan, son zamanlarda neşretmiş olduğu bir tetkikle, Mezopotamyada Milâttan önce yaşamış olan feodalizma ve tımar teşkilâtı hakkındaki bilgilerimizi genişletmiş ve bize bu teşkilât hakkında yeni vesikalara dayanan etraflı malûmat vermiştir [4].

Hülâsa olarak diyebiliriz ki: Tımar teşkilâtı ne Türklerin ne İranlıların ne de Bizanslıların bir buluşudur. Onun izlerine Akdeniz kıyılarından Çin boylarına, Rus bozkırlarından Arabistan çöllerine kadar her tarafta rasgelmekteyiz. Bu müesseseyi muhtelif farklarla eski Önas-

[1] Bk: Avram Galanti: Hamurabi kanunu. İst. 1925. Zikredilen maddeler.

[2] Bk: Avram Galanti: Hitit kanunu. İstanbul 1931.

[3] Bu kaidelerden Etilerin enar sahibi olarak «silâh vazifesi» ve «tımar hizmeti» adı altında iki türlü mükellefiyet yüklettikleri anlaşıyor. Kanaatimizce tımar hizmeti, araziye ekip biçmek olmak gerektir. Gerçek kanunun maddelerinden tımarın Etilerde ziraat için verildiği yoksa muayyen bir toprağın bazı gelirlerinden faydalanmak için verilmeyeceği anlaşıyor.

[4] Bk: Kemal Balkan: Babilde feodalizma araştırmaları, Kaslar devrinde Babil (A. Ü. D. ve T. C. Fakültesi Dergisi. II. Sayı, I, S. 45—55)

ya imparatorluklarında, İslâm, Arap, Moğol [1] ve Türk devletlerinde görmekteyiz. O hiçbir milletin hususi malı değil Onasya ve Ortaasya milletlerinin müşterek malıdır, tarihin malıdır. Zaten bu kadar ince teşkilâta ve yüksek devlet menfatına dayanan bir müessese ancak tarını bir tekâmül neticesinde ve yavaş yavaş ortaya çıkar, bir günün bir adamın mahsulü olmaz, olursa yaşayamaz.

Şimdilik kesin olarak bildiğimiz şey, Osmanlı tımar teşkilâtının Büyük Selçuklar'da ve Anadolu Selçukları'nı da ve daha birçok küçüktü büyüktü Türk devletlerinde yaşamış olduğu ve bu müessesenin Osmanlı Devletinde daha tekâmül ettirildiğidir.

II. OSMANLI TİMARLARININ NEVİLERİ

Osmanlı tımarlarında [2] sahibi arzın (Dirlik sahibinin) devlet ve reayaya, reayanın sahibi arza karşı hak ve mükellefiyetlerini ve bunların arasındaki hukuki münasebeti araştırmadan evvel Osmanlı devleti tımar teşkilâtındaki tımarların nevi ve farklarını incelemeyi tercih ediyoruz. Çünkü tımarların nevilerine göre, bu hukuki münasebetler, vazife ve mükellefiyetler de ayrılıklar göstermektedir.

Osmanlı Devletinde tımarları muhtelif bakımlardan muhtelif taksimlere tâbi tutabiliriz. Ancak gene tımar'dan umumiyet itibarıyla ne anlamak lâzım geleceğini bir daha hatırlatalım: Devletin, Araziyi miriye denilen ve rakabesi kendisine ait olan arazinin muayyen bir parçasının yıllık gelirinin muayyen bir kısmını gene muayyen bir hizmet mukabilinde bir şahsa vermesine tımar denir.

I — İşte tımarlar bu gelirlerin çokluğuna veya azlığına göre üçe ayrılırlar:

- 1) *Haslar*: gelirleri 100 000 akçeyi geçen tımarlara has denir.
- 2) *Zeametler*: Yıllık gelirleri 20 000 akçeden 100 000 akçeye kadar olan tımarlara zeamet denir.
- 3) *Tımarlar*: Gelirleri 20 000 akçeden az olan dirliklere ise doğrudan doğruya ve dar manâsıyla tımar adı verilir.

II — Tımarlar bir de mülkiyet hukuku bakımından ikiye ayrılır:

- 1) Mülk tımarlar
- 2) Mülk olmıyan tımarlar.

[1] Bk: Mouradgea d'Ohsson: Histoire des Mongoles depuis Tchingiz-Khan jusqu'à Timour-Lang. Paris. 1824. IV. P. 420—429; A. Z. V, Togan: Moğollar devrinde Anadolunun iktisadi vaziyeti. (T. Huk. ve İkt. Tarihi Mec. c. I, S. 38, 39 ve 55).

[2] Tımarı «Has ve Zeameti» de içine alan geniş mânâsıyla kullanıyoruz. Aynı mânâda dirlik sözü de kullanılabilirse de şimdiye kadar tercihan tımar kelimesi kullanılmıştır.

Mülk tımarlar yalnız Anadolu Beylerbeyliğinde bulunurdu. Bunların sahipleri sefer açılınca bizzat sefere gitmek mecburiyetinde değildiler. Yalnız getirileri nispetinde muayyen cebeli göndermeleri lâzımdı. Mülk olmıyan tımarların sahipleri, sebepsiz olarak kendileri sefere iştirak etmeyince veya beraberlerinde mecbur odlukları adette cebeli götürmeyince tımarları elterinden alındığı halde, mülk tımar sahipleri vazifelerini ifa etmedikleri takdirde yalnız tımarlarının bir yıllık geliri hazine tarafından alınırdu. Bu tımarlar mülk sayıldıkları için şer'i miras hukukuna uygun olarak tımar sahiplerinin varislerine intikal ederdi. Bu nevi tımarların bir adı da «Malikâne tımar»dır. [1].

III — Tımarlar bir de mansıpla kaim olan, ve kaydı hayat şartıyla ve erkek evlâda intikal etmek üzere ikiye ayrılırlar. Mansıpla kaim olan tımarlar ekseriya has nevindendir ve hükümdara, şehzadelere, vezir beylerbeyi, Sancak beyi, defterdar ve benzeri gibi yüksek makam sahibi kimselere verilirdi. Bu dirlikler makamlarını muhafaza ettikleri müddetçe sahiplerinde kalırdı. Zeametler içinde de böyle mansıpla kaim olanlar, pek büyük bir cinayet işlemedikçe sahiplerine kaydı hayat şartıyla de verilirdi.

IV — Tımarların «Tezkireli» ve «Tezkiresiz» olmak üzere bir taksimi daha vardı: Beylerbeylerin doğrudan doğruya beratlarını tanzime salâhiyetli oldukları dirliklere tezkiresiz tımar derler. Bunların salâhiyetini aşacak derecede geliri çok olan tımarların bu tezkiresiz miktarını aşan kısmı için Beylerbeylerin bir tezkire vermeleri ve dirlik almak istiyenin, beratını İstanbulda tanzim ettirmesi lâzım gelirdi ki bunlara tezkireli tımar denilirdi.

Tezkiresiz tımarların büyüklüğü muhtelif eyaletlere göre değişirdi: Rumeli, Budin, Bosna, ve Temeşvar'da 5999 akçeye kadar tezkiresiz fazlası tezkireli; Karaman, Meraş ve Rum beyliklerinde 2999 akçeye kadar tezkiresiz fazlası tezkireli; Anadolu'da 4999 akçeye kadar tezkiresiz fazlası tezkireli; Diyarbekir, Erzurum, Şam, Halep, Bağdat ve Şehrizor eyaletlerinde 5999 akçeye kadar tezkiresiz fazlası tezkireli; Kıbrıs adasında 4999 akçeye kadar tezkiresiz fazlası tezkireli, Cezayiri Bahrisefit eyaletinde de 4999 akçeye kadar tezkiresiz ve fazlası tezkireli tımar olarak kabul edilmişti.

[1] Buraya bir de «Yarım Tımar» diyebildiğimiz bir tımar nevini ilâve etmek lâzımdır. Âli, Kütüb ül-Ahbar'daki küçük bir kayıtda Çelebi Mehmed'in bazı sadık silâh arkadaşlarına Rumeli'de tımarlar verdiğini, ancak bu tımarların yarısını kendisine tahsis edilmiş olduğunu ve bundan dolayı Rumeli'deki tımarların yarısının malikâne olduğunu söyler Ek: Âli: Kütüb ül-Ahbar V. 106; Köprülü: Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine tesiri S. 75 (235). Mehmet Ata: Hammer tercümesi II. 118,

V — Tımarlar bir de, sahipleri ölüpte erkek evlâtları arasında veya erkek evlâdı yoksa diğer sipahiler arasında taksimi lâzım geldiğinde veya başka bir suretle münhal katıp paylaştırmak istendiği zamanlarda gelirleri tecezzi kabul eder veya etmez olmak bakımından ikiye ayrılırlar. Her tımar veya zeametın «Kılıç» adı verilen ve sahibinin iâşesine tahsis edilmiş olan muayyen bir kısmı vardır ki bu tecezzi kabul etmez, bundan arta kalan kısım taksim edilerek başka sipahilere verilebilir, icmalli zeamet denilen kılıç zeamet kısmının ise müstekilen bir sipahiye verilmesi lâzımdır. Meselâ 10 000 akçelik bir tımar sahibi tımarını ilerleterek 20 000 akçeye ulaştırırsa bu takdirde onun da tımarına zeamet adı verilir, ancak bu zeamet icmalli değildir, taksim edilebilir. Meselâ 20 000 akçeden fazla olan bir zeamet de ise 20 000 akçesi kılıç gerisi hisse olarak kabul ve bu kısmı taksim edilebilirdi.

Kılıç da muhtelif eyaletlere ve tımarların tezkireli veya tezkiresiz olmalarına göre değişmektedir: Rumeli, Budin, Bosna ve Temeşvar'da tezkiresiz tımarların kılıcı 3000, tezkirelilerin 6000; Anadolu beylerbeyliğinde tezkiresizlerin 2000, tezkirelilerin 3000; Karaman, Maraş ve Kum Beyliklerinde, Diyarbekir, Erzurum, Şam, Halep, Bağdat, Şehrizor ve Kıbrıs eyaletlerinde kılıç 2000 akçedir. Cezayiri Bahrisefit eyaletinde, adaların vaktiyle Rumeli veya Anadolu eyaletlerinden hangisine ait olduklarına göre bir ayırma yapılmıştır: Rumeliden ayrılan adalarda kılıç 3000 akçedir, Anadoludan ayrılanlarda ise 2000 akçedir. İşte bu kılıç tâbir edilen miktardan az geliri olan yerler tımar olarak verilemezler.

VI — Tımarlar, tımar sahibinin ifayla mükellef olduğu vazifeye göre de üçe ayrılırlar:

1) *Eşkenici tımarı*: Bu tımarların sahipleri çağrıldıkları zaman cebelileri ile birlikte ve Alay beyinin sancığı altında sefere gitmek mecburiyetindedirler. Tımarların ekseriyetini bu nevi tımarlar teşkil ederdi [1].

2) *Mustahfız tımarı*: Bunlar mensup oldukları bir kaleyi muhafaza ile mükelleftirler.

3) *Hizmet tımarı*: Bunların adedi gayet azdı. Sahipleri sarayı humayuna muhtelif hizmetler görmekle mukelleftir. Bu hizmetler arasın-

[1] Bunların «Gedikli» tımar veya zeamet denen bir kısmı da vardı ki yalnız Sadrazam ordunun başına geçerek sefere gittiği zaman hizmet görmekle mukelleftinler.

da saraya senede 30 000 sümbül soğanı götürmek, [1] şahin ve çakır kuşlarını tedarik etmek ve buna benzer hizmetler vardır [2].

VII — Timarların bir de «benevbe» timar adı verilen bir nevi vardır: buna münavebe timarı da denilir; böyle timarlar birkaç kişiye verilir, ve sahipleri sırayla serere giderlerdi. Bu timarlar yalnız Anadolu da bulunurdu.

VIII — Timarlar mali bakımdan da ikiye ayrılırlar:

- 1) Serbest olan timarlar
- 2) Serbest olmıyan timarlar.

Sahibine önceden miktarının tespiti mümkün olmıyan «Badihava» gibi bazı vergileri almak hakkını veren timarlar serbest timar, bu vergileri toplamak için devletin müdahale ettiği timarlar ise serbest olmıyan timarlardı [3]. Subaşı, Çeribaşı ve benzeri gibi birtakım vazife sahiplerinin timarları ve büyük devlet memurlarının bu memuriyetleriyle kaim olan has ve zeametleri serbest timar olarak kabul edilmişti.

III. HUKUKİ BAKIMDAN TIMARLAR

Hukuki bakımdan timarları tetkike başlarken ilk göze çarpan nokta burada iki esaslı hukuki münasebetle karşı karşıya bulunmakta olduğumuzdur:

- 1) Dirlik sahibinin (Sipahi, Sahibi Arz) devletle olan münasebeti
- 2) Dirlik sahibinin reaya ile olan münasebeti.

[1] Bk: Mustafa Nuri Paşa: Netayic ül-Vukuat. İst. 1327. I. 121.

[2] Buraya Defterdar Sarı Mehmet Hısanî «Nesayih ül-Vümera ve'l-Umera» adlı eserinde bahsettiği «Sepet» timarını ilâve etmek lâzım geldiği kanaatindeyiz. Bu kayda göre bu timar sahipleri seferlerde ve kale mevzilerinde çit örüp sepet gezinmeğe mecburdurlar, yani bugünkü istihkâm kotalarına düşen vazifeyi yapmıyorlardı. Sepetler İmamların yataklarını değiştirmeye yaradığı gibi, kumsak ve siper için lâzım gelen toprağı taşımaya da yarardı. Gerçek, Piton de Tournafort da timarların siper ve sair yapma üzere lâzım gelen toprağı taşımak için sepet vermek mecburiyetinde olduklarını söylüyor. (Bk. Nesayih ül-Vümera ve'l-Umera. Wright tabı 1935. S. 116; Piton de Tournafort: Relation d'un voyage du Levant. Lyon. 1747, II, 320) Netayic ül-Vukuat. III, 98 de ise sepet timarının şöyle bir tanifi vardır. «Sepet timarı namıyla birtakım timar vardır ki, gıya rasgallübü edver ile bunların nemalarını pek ziyade tenakus eylediğinden kimse talip olmanakla beratı sepete konulmuş demek mânâsına olur.» Köyi beydetki kayıtlarda (Londra tabı S. 19 ve öc.) ve Ata Beyin Hammer tercümesinden ise (VII, 157 öc. ve VIII. 37, 263) bu adın, isimleri timar ve zeamet defterinde bulunduğu halde bilfiil sefere ve hizmete girmeyip elcâbir ve aical kapılarında bulunanlara ve saraya çaırnış olanlara verilmiş olan zeamet ve timarlar için kullandığı anlaşıyor.

[3] Bu timarlardan, ve bu vergilerin hangi vergiler olduğundan aşağıda timarları mali bakımdan incelerken bahsedeceğiz.

Bu iki münasebetin mahiyetleri ayrı ayrı olduğundan, ve her ikisinde de ayrı ayrı hak ve mükellefiyetler mevcut olduğundan dolayı bunları ayrı ayrı tetkik etmeği yerinde buluyoruz.

1 — Dirlik sahibinin devletle olan münasebetini incelerken, ilk önce tespit etmemiz lâzım gelen cihet, bu münasebetin hukukî mahiyetinin ne olduğu ve hususî hukuka mı yoksa amme hukukuna mı tabi olduğu meselesidir. İmdi, devlete ait olduğu kabul edilen araziye, mülkiyeti gene kendisinde kalmak şartıyla devlet dirlik sahibine devrediyor ve ona bu araziye reaya denilen çiftçi sınıfına tapu resmi mukabilinde kiraya vermek salâhiyetini ve devletin alması lâzım gelen bazı vergileri toplamak hakkını veriyor, buna karşılık da bu tapu resminden ve diğer muayyen olan bazı vergilerden elde edeceği gelir nispetinde sipahiyi muayyen asker beslemek, teçhiz etmek ve onları sefer zamanı sefere getirmekle veya diğer hizmetlerle mükellef tutuyor [1]. Demek oluyor ki burada iki taraflı bir akit, bir mukavele karşısında bulunuyoruz. Bu taraflardan birini devlet teşkil ettiğine ve mevzuunun da devlete ait toprakların işletilmesi ve ancak devletin almaya haklı olduğu bazı vergileri topluyarak karşılığında bir amme hizmeti sayılan askerlik hizmetinin görülmesi olduğuna göre de bu mukavele amme hukukuna ait bir mukaveledir.

Geçmişteki hukukî müesseseleri bugünün hukukî kavram ve müesseseleri ile anlamaya ve anlatmaya çalışmanın çok hatalı olacağını bildiğimiz halde, bu mukaveleyi biz devletle hususî fertler arasında aktedilmiş olan zamanımız hizmet mukavelelerine benzetmekteyiz. Gerçek, bugünün bir memuru (daha doğrusu bir subay) ile devlet arasındaki münasebetle, o zamanın dirlik sahibi ve devlet arasındaki münasebet arasında mahiyet itibarıyla pek büyük bir fark görülmemektedir. Bugün bir devlet memurunun gördüğü hizmet karşılığında aldığı aylığa mukabil, o zamanın dirlik sahibi de seferlerde orduda gördüğü hizmete karşılık olarak devletin malı olan arazinin bir kısmı gelirini almaktaydı. bu gelirin bir kısmı sipahinin kendi maişetine tahsis edilmişti ve adına «kılıç» denirdi, bu kılıç olan kısmı tıpkı zamanımızın subayının aylığına benzetilmektedir. Kılıçtan artan kısım için ise dirlik sahibi muayyen miktarda asker beslemeği ve bunları tam teçhizatla sefere eştirmeği tekeffül etmiş bulunurdu. Eşkinici tımarlarındaki bu mükellefiyete mustahfız tımarlarında, bir kaleyi muhafaza etmek ve hizmet tımarlarında da muayyen bir şey teslim ederek hizmette bulunmak mükellefiyetleri tekabül etmekteydi.

[1] Diğer hizmetler için Bk: Yukarıda S. 21/2

Bu mükellefiyetleri yerlerine getirmiyen dirlik sahipleri azledilirlerdi; Kanunlarda ve kaynak kitaplarda bu hususta «Azledilmek», «mazul» kelimelerinin kullanılmış olması da, devletle dirlik sahibinin arasındaki münasebetin, bugün devletle bir memur bir subay arasındaki münasebete benzediği yolundaki iddiamızı kuvvetlendirmektedir. Mansıpla kaim olan timarlarda ise bu timarlardan elde edilen gelirin büyük bir kısmı tamamiyle bugünün aylıklarının yerini tutmaktadır.

Timar gelirlerinin, dirlik sahiplerinin ifa ettikleri askerî hizmetin karşılığı olduğunu bu gelire «Malı mukatele» yani döğüşme, harbetme, cenkleşme malı denilmesinden de [1] kolayca anlamaktayız. Osmanlı timarları üzerine araştırmalar yapanlar arasında ehemmiyetli bir yer alan J. Belin de bu tâbiri «C'est en un mot, la compensation du service militaire accompli contre l'ennemi» diye tercüme etmektedir [2].

Demek oluyor ki, devlet sahip olduğu araziye bir fert gibi kiraya vermek ve kira bedelini almak ve devlet olmak itibarıyla toplamaya salâhiyetli bulunduğu vergilerin bazılarını toplamak hakkını dirlik sahibine, onun bazı hizmetlerinin karşılığı, mükâfatı olarak devretmektedir. Yani devletin hak ve salâhiyetlerinde bir nevi parçalanma ve bunların hususi şahıslara maledilmesi ile karşı karşıya bulunuyoruz. Bu ise batı Avrupası mânasında bir feodalizmanın meydana çıkabilmesi için ilk adımdır. Ancak Osmanlı İmparatorluğunda, devlet bu yoldaki temayüllerle daima şiddetle mücadele etmiş olduğu içindir ki timar teşkilâtı, uzun müddet çiftçi için ezici bir rejime müncer olacak olan o yola sapmamış, fakat sonradan merkeziyetçi devlet kuvvetinin zayıflaması üzerine, garp feodalizmasına benzer durumların meydana çıkmasına sebep olmuştur.

Dirlik sahiplerinin cebeli çıkarma mükellefiyetleri, dirliklerinin gelirine, yani has zeamet ve timar oluşuna göre değişmektedir:

[1] Bu gelire «Malı mukabele» denildiği Ayn-i Ali'nin «Kanvanin-i al-i Osman der bulasa-i mezamin defter-i divan»ında yazılı ise de aynı eserin 70. sayfasında aynı hususta «Malı mukatele» tâbiri kullanılmıştır (Bk. S. 60 ve 70). Eserin Türk Tarih Kurumu kütüphanesinde bulunan yazma nüshasında da basması uygun olarak önce «مال مقابله» sora da «مال مقابله» kullanılmış olduğu görülmüştür. Hammer «Des osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung» adlı eserinin 274. sayfasında, Ayn-i Ali'yi tercüme ederken «Malı mukatele» diye yazmıştır. İbnül Emin Mahmut Kemal'in T. O. E. M. Nu. 17 (94) S. 276'daki arpalık adlı makalesinde ise «مال مقابله» şeklinde noktasız çıkmıştır. Her iki tâbir de doğru olabilecekte de «emek etmek ve def'i ada» münâsıma kullanıldığına göre «Malı mukatele» kanaatinizce daha doğrudur ve zannımızca bu tâbir Kuran, Sureyi Tevbe. III. Ayetin mealinden iktibas edilmiştir.

[2] Bk: v. Tischendorf: s. g. e. Not 60.

1) Has sahipleri her 5000 akçe gelir için bir cebeli çıkarmaya mecburdurlar [1].

2) Zeamet sahiplerinin bu mükellefiyeti hakkındaki bilgiler bir birine uymamaktadır. Umumiyet itibariyle bunların da her 5 000 akçe gelir için bir cebeli çıkarmak mecburiyetlerinden bahsedilmekteyse de, Zeamet sahiplerinin gelirlerinin kılıç zeamet sayılan 20 000 akçesinin bu mükellefiyetten muaf tutulduğu ve arta kalan gelirin her 4 000 akçesi için bir cebeli çıkarmakla mukellef oldukları ve bu mükellefiyetin sonradan 5000 akçede bir cebeli olmak üzere ve zeamet sahibinin lehine olarak değiştirildiği anlaşıyor [2].

3) Tımar sahiplerine gelince, bunlar kılıç denilen ve imparatorluğun her eyaletine göre miktarı değişen gelirlerinin fazlası için Rumeli'nde (Kılıç 3000 akçedir) 3000 akçede bir cebeli çıkarmakla mukellef oldular. Anadolu'da ve diğer eyaletlerde de aynı şekilde 3000 akçede bir cebeli çıkarıldığı yazılıdır. Kılıcın 2000 akçe olduğu yerlerde 2000 akçede bir cebeli çıkarmaları analogi bakımından hatıra gelirse de bu hususta henüz bu düşünceyi teyit edebilecek bir kayda tesadüf edemedik.

Kılıçların muhtelif eyaletlere göre başka başka olması ve geliri çok olan tımar kılıçlarının geliri az olan tımar kılıçlarına göre daha büyük olması da bize, fazla asker çıkarmakla mukellef olan dirlik sahiplerinin şahsi ihtiyaçlarına daha fazla gelir ayrıldığını ve bu suretle fazla askere komuta edenle geliri arasında bir nispet muhafaza edildiğini ve bir nevi gelir hiyerarşisi kurulduğunu göstermektedir.

Dirlik sahipleri mazeretsiz olarak bir sefere iştirak etmedikleri veya mecbur oldukları miktarda asker eşdirmedikleri takdirde azledilirlerdi. Mülk tımarlarda azil bahis mevzuu olmayacağına göre, devlet böyle mülk tımar sahiplerinin vazifelerini ifa etmedikleri yıla ait olan gelirlerini müsadere ederdi [3].

Dirlik sahiplerinin mükellefiyetlerinden biri de dirlikleri sınırları içinde oturmaya mecbur olmaları idi. Bu mükellefiyete riayet etmeyenler de azlolunurdu. Yalnız bazı zeamet sahipleri vazife icabı olarak bu mükellefiyetten muaftılar, bunlar dirliklerinin hasılâtını bir yıl için mültezime verirler ve gelirlerini o suretle alırlardı.

[1] Haslar'da bu mükellefiyetten muaf olan ve has sahibinin şahsi ihtiyaçlarına tahsis edilmiş olan bir kılıç kısmının mevcudiyetine dair bir kayda tesadüf edemedik.

[2] Bk: Mustafa Nuri Paşa: Netayic ül-Vukuat. I. 121 ve Uzunçarşılı: Kuruluşundan on beşinci asrın ilk yarına kadar Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtı. S. 36.

[3] Bk: Aşrafî Ali. S. g. e. S. 60, 70.

Sipahi buntlardan başka dirliği danılındaki araziyi bizzat ekip biçmemekle ve kendi namına da işletmemekle mükelleftir. Aksi halde bu da azıl sebebi sayılırdı [1]. Ancak bazı dirliklerde bulunan ve adına «kıncı yeri» veya «Hassa çırtığı» denilen arazi bu memnuiyetten istisna edilmişti. Bunları dirlik sahibi isterse kendi işler isterse kendi nam ve hesabına işletir veya kırıya verirdi. Bu nevi arazi arasında çayırar, bağ ve değirmenler de bulunabilirdi [2]. Ancak bu nevi gayri menkullerin çok eski zamandan beri sipahi detterlerinde «Hassa» kaydolunmuş olmaları lâzım gelirdi. Yoksa sipahiler istedikleri yerleri böyle «Hassa» olarak ayırmak mevkiinde bulunmaktan çok uzaktılar. Önceleri sipahinin de toprakla olan alâkasını büsbütün kesmemek için konulmuş olan bu «Hassa çiftlikler» sonradan büsbütün ehemmiyetini kaybederek, hemen hemen tamamıyla ortadan kalkmış ve dirlik sahipleri her şeyden önce bir devlet memuru bir asker olmak vasıflarını uzun müddet muhafaza etmişlerdi.

Devletle sipahi arasındaki hukuki münasebetin bir hususiyeti de, bu münasebetin ölüm sebebiyle babadan oğula intikal etmesinde aranmak lâzım gelir: Bir dirlik sahibi ölünce getiri kendisine ait olan arazi, gene gelirleri göz önünde tutularak *erkek* çocukları arasında taksim edilirdi. Ancak bu çocukların da babalarının kabul ettiği aynı mukamefiyetleri taahhüt etmeleri ve vücutça askeri hizmete elverişli olmaları lâzımdı. Babası öldüğü zaman henüz küçük olan çocuklar önceleri on iki yaşına kadar sonraları on altı yaşına kadar bizzat sefere eşmekten muaf tutulmuşlardı [3].

Dirlik erkek çocuklar arasında taksim edilirken hiçbir suretle kılıçtan az geliri olan yerler bir çocuğa müstakil tımar olarak verilemezdi. Yalnız tabiatıyla mülk tımarlarda bu kaideler tatbik edilmezdi. Bunların sahipleri bizzat sefere eşmek mecburiyetinde olmadıkları gibi ölünce dirlikleri gene mülk olarak evlâtlarına intikal ederdi. Erkek evlâdı olmadığı takdirde dirlik kızlarına veya kadın varislerine de kalır ve bunlar cebeli göndermekle mükellef tutulmaya devam edilirdi [4].

Benevbet eşkinici tımarları da bu bakımdan bir hususiyet arz etmektedir: Benevbet tımarların Vilâyeti Rum'da (aşağı yukarı şimdiki Sivas, Amasya, Tokat ve Samsun vilâyetlerine tekabül etmektedir), bulunan-

[1] Bk: Osmanlı kanunnameleri, M. T. M. S. 59.

[2] Bv: Ö. L. Bârgan: XV, XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğundaki Toprak işgilerinin organizasyon şekilleri, İst. Ü. İkt. Fak. Mec. I. 2, S. 213 ve öf.

[3] Bk: v. Tschendorff: S. g. e. S. 47 ve öf.

[4] Bk: Aynî Ali. S. g. e. S. 75.

ları, diğer vilâyetlerde bulunan benzerleri tımarlar gibi değil, mülkiyetleri ile verilmişlerdi, bunlar da onun için miras bakımından mülk tımarlar gibi intikal ederlerdi.

Mülk olmıyan eşkinici tımarlarda kaide, tımarın erkek evlâtlar arasında taksımı olmakla beraber, ekseriya bir sipahinin çocukları başka yeriye talip oldukları veya babaları henüz hayatta iken başka tımarlar elde ettikleri için ve bir tımar sahibinin tımarı sınırları içinde oturma mükellefiyetinden dolayı iki tımarı olmıyacağından bir tımara arka arkaya memleketin muhtelif yerlerinden gelen birbirlerine yabancı kimselerin sahip oldukları, bugünkü memuriyetler de olduğu gibi başka başka şahısların birbirinin yerine geçtiğinin çok kere vuku bulduğu anlaşıyor [1]. Bu durumu, derebeylik temayülleri ve bazı makamları miras yoluyla muhafaza etmek isteyenlerle daima ciddi bir surette savaşmış olan merkezîyetçi Osmanlı devletinin de terviç ettiği şüphesizdir. Çünkü bu suretle sipahilik hiçbir zaman bir asalet sınıfı halini alamamış ve dirlik sahipleri devlet memuru olmak, asker olmaktan başka bir imtiyaz ve menfaat elde edememişlerdir.

2 — Dirlik sahibinin reayayla münasebetine gelince: burada da iki hukuki münasebetle karşılaştığımızı görmekteyiz: 1) Devletin mülkü olan toprakları devlet namına kiraya verip, kira bedeli mahiyetindeki tapu resmini kendi adına almaya salâhiyetli olan sipahi ile reayanın münaseeti, 2) Devletin malî haklarının bir kısmından istifaya mezun kılınmış olan sipahi ile reaya arasındaki münasebet.

1 — Gerçek sipahi ilk önce, devlet topraklarını kiraya vermeğe ve bu kira bedelini tapu resmi adı altında ve kendi namına almaya salâhiyetli bir şahıs olarak önümüzde çıkmaktadır. Devlet kendi topraklarını kiraya verirken tamamiyle hususî hukuk çerçevesi içinde inceliyebileceğimiz bir hukuki muamelede bulunduğuna göre de devletin bir mümes-sili sıfatıyla hareket eden sipahi de hususî hukuk hükümlerine tâbi bir akit yapıyor demektir. Bu akite Osmanlı kanunnameleri «İcar» diyor [2]. Gerçek, dirlik sahibi tapu resmi mukabilinde rakabesi devlete ait olan araziye onu işlemek isteyen reayaya vermekte ve reaya ona istediği gibi serbestçe tasarruf etmektedir, yani toprağın zilyetliği reayaya mülkiyeti devlete ait olmaktadır. Sipahinin, kira bedeli ile tekabül eden tapu resmini, toprağı reayaya verirken alması ve bir daha bu mahiyette bir ta-

[1] Ö. L. Barkan: Osmanlı İmparatorluğunda çiftçi sınıflarının hukuki statüsü. (Ülkü. X., Sayı 59., S. 419 ve ö.).

[2] Bk: Meselâ. MTM. yayımlanmış olan Osmanlı Kanunnameleri. S. 51, 52.

lepte bulunamaması bir peşin kira mukavelesi, eski tâbiriyle bir icareyi muaccele karşısında bulunduğumuzu bize göstermektedir.

Eski hukuki müesseseleri bugünkü hukuki kavram ve müesseselere göre anlamamız bizi yanlış yola saptıracakı hakkındaki düşüncemizi tekrar etmekle beraber, bu kira mukavelesinin borçlar kanunumuzdaki hangi kira mukavelesine benzediğini tespit ederek, bunun hususiyetlerini göstermenin pek de faydasız olmayacağı kanaatindeyiz.

İlk bakışta, tapu resmi adı altında alınan bir peşin kira bedeli mukabilinde aktedilen bu icar mukavelesinin borçlar kanunumuzun 270. maddesinde tarif edilmiş olan hasılât kirasına çok benzediği görülür. Gerçek, burada da hasılât veren bir mal olan toprağın kullanılması ve semerelerinin iktitafı kiracı olan reayaya terkedilmektedir. Ancak burada Osmanlı devlet teşkilâtının icabı olarak bazı hususiyetler ortaya çıkmaktadır. Kira ücretine tekabül eden tapu resmi bir defaya mahsus olmak üzere ve muayyen miktarda alındığı halde, toprak gayri muayyen bir zaman için reayaya terkedilmektedir. Çünkü bir defa tapu resmi vererek tasarruf hakkı elde eden reayanın bu hakkı erkek evlâdına da intikal etmektedir. Bundan dolayı, daima erkek evlât bırakarak ölenler için bu kiranın bir müddeti yok demek oluyor. Osmanlı kanunları yalnız erkek evlâda böyle bir intikal hakkı tanımakla kalmamış, erkek evlât bırakmadan ölenlerin sırasıyla kızlarına, kadreşlerine, yurdu üzerinde oturmakta olan kızkardeşlerine, babalarına, analarına, toprağa müstereken tasarruf etmiş olanlara ve nihayet üzerindeki ağaçlar miras yoluyla kime intikal etmişse onlara, tapu bedelini vermek şartıyla, toprağa tasarruf etmek için rüçhan hakkı tanımıştır [1]. Eğer bunlar mevcut değilse ve mevcut oldukları halde talip olmamışlarsa, o takdirde o köyde böyle bir yere ihtiyacı olup tapu mukabili talip olanlara verilir; eğer bunlar da müracaat etmezlerse o zaman sipahi istediğine vermekte serbesttir, ancak kendisi tasarruf edemediği gibi oğluna da veremez.

Kızların bu rüçhan hakkı babalarının ölümü tarihinden başlamak üzere 10 senelik bir müruru zamana tâbi tutulmuştur, 10 yıl geçtikten sonra artık tapu mukabilinde o yere tasarruf etmek salâhiyetlerini kayıp ederler [2]. Oğlu küçükken ölen reayanın toprakları, eğer başkasına verilmiş ise, bu çocuk da buluşa erdikten sonra 10 yıl içinde babasının topraklarına tasarruf etmek hakkını isteyebilir. Demek oluyor ki devletin mümessili ile reaya arasında aktedilen bu kira mukavelesinde

[1] Miras yoluyla ağaçlara sahip olanların, ağaçlara bakmalarında mülkiyât melhoz ise bunlar sırada geriklerden önce gelirler.

[2] Bk: Osmanlı Kanunnameleri. M. T. M. S. 55 ve 58.

bir müddet tâyin edilmiyordu, buna göre gerek kiralıyan dirlik sahibinin gerek kiracı raiyetin istedikleri zaman bu akti feshedebilmeleri lâzım gelirdi [1]. İşte kanun bunu da göz önünde bulundurarak hem sipahiye hem de reaya bir fesih hakkı tanımamıştı. Bir sipahinin tapuyla vermiş olduğu bir araziye geri alması imkânsızdır. Yalnız raiyet o toprağı üç yıl arka arkaya, mazeretsiz olarak ekmezse (Araziyi çayır haline bile getirse) sipahinin o zaman o toprağı tapu mukabilinde başkasına vermeğe hakkı vardı [2].

Demek oluyor ki, sipahinin ancak arazinin arka arkaya ve mazeretsiz olarak üç yıl ekilmemesi halinde bir fesih hakkı vardı. Buna karşılık reaya da, araziye terk suretiyle, akti feshedemezdi, yani istediği yere gidip yerleşmezdi. Böyle başka bir yere yerleşmiş olan reayayı sipahisinin on yıl içinde geri getirmek hakkı olduğu gibi, reaya gittiği yerde ölmüşse onun oğlunu bile geri getirmek hakkıydı. Eğer on yıl [3] geçmişse ve bıraktığı topraklar boş kalmışsa o taktirde sipahi raiyetten bir tazminat talep etmek hakkını haizdi ki buna «Çift Bozan» resmi denirdi. Bu raiyet eğer gittiği yerde de ziraatle meşgul olursa, o zaman kendisinden çift bozan resmi yerine öşür de alınabilirdi. Ancak tazminat makamında olan bu çift bozan resmini veya öşürü alabilmek için, raiyetin bırakıp gittiği yerlerin boş kalması şarttı; eğer o toprakları işliyecek kimseler bırakmış ve bunlar da buraları ekip biçerek öşür ve resimlerini sipahiye vermişlerse, böyle bir tazminat istemeğe sipahinin hakkı yoktur [4].

Bu araziye reaya ancak sipahinin izniyle başkasına ferag edebilir ve buna mukabil lehine ferag ettiği kimseden bir ücret alabilirdi, bu kimsenin ise sipahiye yeniden tapu resmini ödemesi lâzım gelirdi. Başka suretle reayanın bu arazi üzerinde her türlü hukuki tasarrufu batıldı. Yani bir raiyet ücret mukabilinde yalnız kendi kira hakkını başkasına

[1] Bk: Mecelle M. 451: «İcanede menfaat manii muhtazaa oluacak veşhile malum olmak şaettir. «M. 454:» Arazi isticarında tayini müddetle beraber ne iş için olduğu beyan olunmak ve ziraat ne için ise ne ekilecek tayin ve yahut müstecir her ne dilerse etmek üzere deyü tamim kılınmak dahi lâzımdır.» Borçlar K. M. 262: «Kira için ne sarf, ne de zamânî bir müddet tayin edilmemişse, gerek kiracı, gerek kiralayan ihbar suretiyle akti feshedebilir...»

[2] Bk: ToEM. de yayınlanmış olan Süleymanî kanunnamesi S. 17: «Raiyetlik yerler örfle muafık tapulandıktan sonra, tapuya alan kimsenin iruk (artık) elinden alınmaz ve tapu üzerine tapu olmaz, nikâh üzerine nikâh olmachğı gibi.»

[3] Bu müddet bazı mantukalara göre ve raiyetin gittiği yerin şehir olup olmasına göre 20 yıla kadar da uzamaktadır. Bk. Dr. N. Çagatay bibliyografyada adı geçen eser S. 25 ve öf.

[4] Bk: Osmanlı Kanunnameleri M. T. M. S. 305, 112. ve Ö. L. Barkan: Osmanlı İmparatorluğunda çiftçi sınıfının hukukî statüsü. Ülkü. IX. 50, S. 108 v. öf.

ferag edebilirdi, bunun için iki şart lâzımdı: 1) Sipahinin izni ve 2) yeni kiracının gayri muayyen bir zaman için kira bedeli makamına ödenmiş olan tapu resmini tekrar vermesi.

Hulâsa olarak diyebiliriz ki, tapu resmi karşılığı olarak devlet topraklarına tasarruf hakkının sipahiden alınması ve kira bedeli yerine verilmekte olan tapu resminin, bir defaya mahsus olarak peşin verilmesi, ilk bakışta bize bir «Peşin kira» mukavelesi karşısında bulunduğumuzu sandırmakta ise de: 1) Bu mukaveleye bir müddet tâyin edilmemiş olması, 2) Buna rağmen iki tarafın da onu istediği zaman feshedememesi, 3) Kiracının kiracısı demek olan ikinci bir raiyete kira hakkının devrinde sipahinin, yani kiralıyanın muvafakatinin şart olması, 4) Kiracının kiracısı demek olan ikinci raiyetin bir defaya mahsus olarak ve peşin ödenmiş olan kira bedelini (Tapu resmi) tekrar ödemeye mecbur olması, 5) Kiracı haklarının erkek evlâda doğrudan doğruya, yakın akrabalar ve şeriklere (Müşterekler) tapu resmi mukabilinde intikal etmesi 6) Kiracı olan raiyetin toprağı işlemeğe ve işlemediği takdirde bir tazminat demek olan Çift bozan resmini ödemeğe mecbur olması, bize bu kira mukavelesinin Osmanlı devlet teşkilâtının bünyesine ve İslâm arazi hukukuna uygun, tarihin mahsülü ve tekeş (Sui generis) bir kira mukavelesi karşısında bulunduğumuzu göstermektedir.

II — Sipahinin geliri yalnız bu tapu resmine inhisar etmemektedir, hattâ tapu resmi 1) ancak toprak reyaya ilk defa verilirken ve 2) Erkek evlât bırakmadan ölenlerin tasarrutundaki topraklar akrabalarına veya başkalarına verilirken, alındığı için sipahinin yıllık gelirinde mühim bir yer tutmamaktadır. Dirlik gelirlerinin esas kısmını, dirlik sahibinin kendi adına toplamak salâhiyetinde olduğu, muhtelif adlar altındaki diğer birçok resimler [1] teşkil etmektedir.

Mahiyetlerini, dirlikleri malî bakımdan incelerken etraflıca göreceğimiz bu resimlerden bilhassa iki tanesi, burada bizim için büyük bir ehemmiyet arz etmektedir. Bunlar «Çif akçesi» ve «Öşür»dür. 7 Ramazan 1274 (21 nisan 1858) tarihli arazi kanununu şerheden Hoca Emin efendi zade Ali Haydar, hakkı tasarruf mukabilinde reayanın sipahiye iki nevi ücret verdiğini, bunlardan birincisinin ücreti muaccele olup peşin verildiğini ve adına «tapu» denildiğini söylüyor ki bunu yukarıda izah ettik. İkincisinin ise ücreti müeccele olduğunu ve bunun da vaktiyle «Haracı muvazzafa» ya mukabil «Çift akçesi» adıyla «Haracı mukase-

[1] Resim devletin bir hizmet karşılığı olarak aldığı nakit veya aynîa verilen isim olmakla beraber eski kanunnamelerde vergi yerine resim kelimesi kullanılmıştır.

me» ye mümasil olarak öşür namıyla alındığını söylüyor [1]. Süleyman Sudî'nin «Defteri Muktesit» adlı eserinde de bu hususta aşağıdaki şekilde izahat verilmiştir: «Arazinin bu nevi üzerine ne öşür ve ne de haraç gibi tekâlif tarh ve tevzi olunabilir. Ancak ücret vazolunur. Bunları ziraat ve heraset edenler de müstecir demek olur..... şurası bilinmek gerektir ki: araziye emiriye muamelesi icrâ olunan yerlerde Beytülmal namına alınan hisseye, ücret namı verilmek lâzım gelirken bu nam bir tarafa atılıp öşür ismi takılmış ve şimdiye kadar böyle gelip gitmiştir. Araziye emiriyede, ahzi icap eden ücretin öşre kalbi ve haracın bu sırada mahvi maddeleri pek karışık olup vsr..... [2]. Halis Eşref de «Külliyatı şerhi kanunu arazi» adlı eserinde bu vergileri aşağıdaki şekilde izah etmiştir: «Araziye emiriye ittihaz ve hakkı tasarrufu ahaliye müslime ve gayrimüslimeye tefyiz olunan araziden alınan vergiye - araziye mezkûrenin Beytülmal için icare olunmuş araziye haracıye hükmünde tutulması hasebiyle - öşür namı verilmeyip kezalik «Haraç» tesmiye edilmekte idi. Mamatih ekser arazinin haracı onda bir olduğu için araziye miriyeden alınan vergi avam tarafından öşür zannolunmakta ve haracı muvazafı «Çift akçesi» veya «Tasma akçesi» namıyla ve haracı mukasemesi «Öşür» zannıyla tesviye kılınmakta idi.» [3]. Aynı eserin S. 81, S. 83 nde: «Muaccele: araziye emiriyenin ve yine bu hükümde olan araziye mevkufeyi gayri sahihenin hakkı tasarrufu mukabilinde ve esnayı tefyizde peşin olarak verilen nakti bedel ki «menfaat» demektir ve S. 84, S. 84. de» «Müeccele: araziye emiriye ve araziye mevkufeyi gayri sahihenin hakkı tasarrufu mukabilinde bedeli tefyiz, mutasarrıfı arz tarafından evkatı muayyenede canibi miriye ita kılınan mahsulü veya nakti bedeli menfaat demektir» diye yazılıdır.

Bu şarihlerin ve müellifin fikirlerini kabul edecek olursak, o zaman araziye emiriyeye tasarruf edenlerden alınan «Çift akçesini» ve «Öşürü» ü bir vergi değil, ücreti müeccele saymamız lâzım gelir. Öşür de arazi hasılâtının (semeresinin) muayyen bir kısmı olduğuna göre devletle reaya arasında akt ve Borçlar kanunumuzun 270. maddesinin 2. ve 3. fıkralarında tarif edilmiş olan bir iştirakli kira mukavelesi karşısında kalmış oluruz [4]. Bu takdirde yukarda tapudan bahsederken

[1] Bk: Hoca Emin Efendizade Ali Haydar: Şerhi Cedâd li-Kavamin el-Arazi. İst. 1321, S. ve öf.

[2] Bk: Süleyman Sudî: Defteri Muktesit. I. S. 47—48. İst. 1307.

[3] Halis Eşref: Külliyatı şerhi kanunu arazi. İst. 1315, S. 25.

[4] Bk: Borçlar K. M. 270; Fıkra 2 ve 3: «Kira, ya nakit yahut devşirilecek semere veya hasılâtın bir hissesi olabilir; ilkinî surette, iştirakli kira dedir. İştirakî kisada, kiratıyanın semereler üzerindeki hakkı noktasından mahallî âdete riayet olunur.»

hususiyetlerini tespit etmiş olduğumuz kira mukavelesine bir de «iştirakî kira» mukavelesi olmak vasfını ilâve etmek ve kira bedelinin bir kısmı peşin alınan, diğer bir kısmı da her yıl semereye iştirak suretiyle (Öşür) ve nakten (Çift akçesi) tahsil edilen tekeş bir kira mukavelesidir demek mecburiyetinde kalırız.

Ancak, kanunnamelerle, şarih ve müelliflerin yukarda bahsettiğimiz kayıt ve izanları, kavli ve nazari olarak ücret adı verilen bu algıların hakikatte vergiden farksız olduğunu bize gösteriyor. Millî Tettebülür Mecmuasında neşredilmiş olan Osmanlı kanunnamesinde (S. 50-51) araziye haraciye den bahsedilirken, bu gibi arazinin mülkiyetinin gayri müstamlere ait olduğu ve bunların «Haracı muvazzafa» ve Haracı mukaseme» adlı iki vergiye tâbi oldukları yazıldıktan sonra, rakabesi Beytülmale ait olan araziye emiriyenin tapu resmi mukabilinde sahibi arz (Dirlik sahibi) tarafından reayaya icare verildiği ve bunların da haracı muvazzafa (Çift akçesi) ve haracı mukaseme (Öşür) lerini sahibi arza ödedikleri bildirilmiştir. Tarihi Osmani Encümeni Mecmua'sının 3. ve 4. yıllarında ilâve olarak çıkarılmış olan Osmanlı kanunnamelerinin ikincisi Süleyman kanunnamesinde ise şu kaydı görüyoruz: «Tımar ve vakıf ve mülk olan kuradan hemen bir öşür alına» [1]. Demek oluyor ki araziye emiriyede bir ücreti müeccele telakki olunan öşrü (Haracı mukaseme) ve çift akçesini (Haracı muvazzafa) araziye haraciye sahipleri gibi toprağın mülkiyetine sahip olanlar da vermek de ve öşür gerek araziye emiriyede gerek mülk arazide müsavi surette alınmaktadır. O halde önceleri bir kira bedeli sayılan bu vergiler zamanla devletin hükümlanlık haklarına dayanarak aldığı vergilerden farksız bir hale girmiştir. Devlet fethettiği arazinin mülkiyetini kendine tahsis ederek toprağın tasarrufunu, incelediğimiz şekilde birçok hususi kayıtlar altında reayaya devretmiş ve bundan iktisadi, malî birçok faydalar ummuştur: 1) Devlet bu suretle mülk arazide cari olan şeriata uygun miras kaidelerinden başka ve toprağın çok küçük parçalara ayrılmasının önüne geçen intikal kaideleri tatbik etmek imkânını bulmuş, 2) aynı zamanda arazi parçalandıkça, maliyeyi her hisseye düşen öşür ve haraç miktarlarını hesaplamaktan kurtarmış, 3) Mülk arazide toprak sahibi toprağını ekip ekmekte muhtar olduğu halde, emiri arazide reaya, üç yıl arka arkaya mazeretsiz olarak ekmediği takdirde toprak elinden alındığı için toprak ekimsiz kalmamış, 4) Diğer taraftan devlet müddeti muayyen

[1] Bk: S. 34.

olup kiracının ölümü ile münfesi olan veya feshedilebilen [1] bir kira mukavelesinden doğabilecek zararları da bu kiraya bir müddet tâyin etmekle, aynı zamanda iki tarafa da fesih hakkı tanımamakla ve kira hakkının ölümle intikalini kabul etmekle önlemiştir. Hattâ reayanın dıktığı ağaçlar mülkü sayıldığından ve bu ağaçlara tevarüs edenlere, sıraya dahil olmıyan diğer talıplerin ve şeriklerin yanında rüçhan hakkı tanımakla devlet arazinin ağaçlanmasını ve şenlenmesini de temin etmiş oluyordu [2].

Hülâsa olarak devlet, bir nevi tekeş kira mukavelesi ile mülkü olan toprakları işletmeye ve aynı zamanda çiftçiyi araziden mahrum etmiyerek, kabul ettiği ve ettirdiği hususi şartlarla çiftçide toprağın kendi mülkü olduğu zehabını uyandırmaya muvaffak olmuştur. Bundan dolayı kanaatimizce reayadan alınmakta olan «Çift akçesini» ve «Öşür» ü, bir kiranın müeccel ve kımsen semereye iştirakli bedeli olmak itibariyle devletle reaya arasında aktedilmiş bir mukavelenin çerçevesi içinde incelemektense, devletin hükümrânlık haklarına dayanarak aldığı vergiler arasında incelemek daha yerinde olur. Çünkü bu vergiler tapu resmi gibi olmayıp, arazinin mülkiyetine sahip olanlardan da alınmaktadır. Hattâ müslümanlardan alınan ve ücreti müeccele sayılan «Çift akçe» sine mukabil zimmilerden alınan «İспенç» resmi araziye göre hesap edilmeyip, buluşa ermiş nüfus başına tahsil edilmiştir [3]; yani tamamiyle şahsi bir vergidir.

Buradaki hususiyet, devletin bu vergileri toplamak hakkını, diğer bazı vergiler gibi dirlik sahibine terketmiş olmasında ve onu buna mukabil bir âmme hizmeti olan askerlik vazifesini ifayla ve muayyen miktarda asker beslemek ve teçhiz etmekle mükellef tutmasında aramak lâzım gelir.

Bu suretle dirlik sahibi her şeyden önce bir devlet memuru olmak sıfatını muhafaza etmekte ve reayanın önüne de bu sıfatla çıkmaktadır. Bu nokta ise Osmanlı tımar sistemi ile Ortaçağ batı feodalizması arasındaki en mühim farkı teşkil etmektedir.

Ortaçağın ortalariyle sonlarına doğru batı Avrupa'da devletin

[1] Bk: Borçlar K. M. 265.

[2] Bu husus için bak: Halis Eşref: S. g. e. S. 85 ve ö.

[3] Bk: Kemah Kanunnamesi: İst. Başvekl. Arşivi Musa tasnifi, Tahrir defterleri Nu. 168. Satır 30 ve 31: «Ve livayı mezbure keferesi borçların eda ettikten sonra rüsumu çiftten bedel sipahilerine her harağgüzar başına yirmi beşer akçe ispenç vaz olunmuştur eda ettikten sonra zemînlerinden resmî çift ve tesmî nîm ve resmî dönüm vermezler.» (Bu hususi Kanunları arkadaşım Dr. Neşet Çağatay istifademe koymuştur. Burada kendisine teşekkür etmeği bir vazife bilirim.)

hükümlerlik haklarının en mühimlerinden olan kazâî, malî ve iktisadî haklarının bir çoğu satış, rehin veya iktâ yoluyla imtiyazlı bir içtimai sınıfın eline geçmiş ve bunlar zamanla bir sınıfın musadere edilemez, fakat tevarüs edilir ve satılabilir hakları haline girmişti. Bunun neticesinde devletin kuvveti dağılmış ve mahallî kuvvetler yarı müstakil bir hale gelmişler, nüfusun ekseriyetini teşkil eden çiftçi halk ise bu imtiyazlı sınıfın (Aristokrasi) birçok iktisadî ve şahsî haklardan mahrum kölesi, serfi olmuştu.

Osmanlı devleti tımar sistemi ise, bir içtimai müessese olmaktan ziyade bu devletin idare tekniğinin tarihî icaplarındandır; devlet dirlik sahiplerine karşı, kazâî haklarının tamamından ve malî haklarının bir kısmından hiçbir zaman vazgeçmediği gibi, dirlik sahibini azlederek tımarları geri almak hakkını da hiçbir zaman unutmak istemiştir. Tımarların irsî olması bile devlete çekirdekten asker yetiştirmek gayesini gütmekte, ve devlet, eyaletlerde irsî beyliklerin teşekkülüne mâni olmak için daima savaşmaktadır.

Dirlik, sahiplerine ne bir asalet ne de bir unvan vermemekte, hattâ her hangi bir surette eline bir tımar geçirmiş olan bir raiyet gene raiyet olarak kalabileceği gibi, dirliğini kaybederek raiyet gibi toprakla uğraşmaya başlayan sipahi de raiyetin vermeğe mecbur olduğu vergileri vermekle mükellef bulunmakta idi. Sahibi, dirliğini doğrudan doğruya hükümdardan aldığı için [1] burada batı Avrupa feodalizmasındaki vazallık müessesesine de tesadüf edilmez.

Ancak iki sistem arasındaki en mühim fark, garbi Avrupada çiftçinin hukukî statüsü ile Osmanlı devletindeki çiftçinin statüsünde kendisini göstermektedir. Batıda senyörün iktisadî esiri olan ve istediği ile evlenmek, istediği yere giderek yerleşmek gibi şahsî hakların bir çoğundan mahrum olan serf köylüsüne mukabil Osmanlı imparatorluğunda, muayyen vergileri ödetikten sonra emeğinin mahsulüne istediği gibi tasarrufta serbest olan ve sitediği ile evlenebilen, tasarrufunda olan toprakları işletmeğe devam etmek ve vergilerini vermek şartıyla istediği yere giderek yerleşebilen hür ve serbest reayasını görüyoruz. Onun içindir ki Türklerin Balkanları fethetmesi, o zaman oralara kadar genişlemiş olan batı feodalizmasının ortadan kalkması ve serf köylü kütlesinin hürriyete kavuşması neticesini doğurmuştur.

Dr. Coşkun ÜÇÖK

[1] Tezkiresiz tımarları da Beylerbeyleri Hükûmda namına verirdi. Zaten tezkiresiz tımarların ilk verilişinde beratların İstanbuldan tanzim edilme... zaman gelirdi.